

Patočkovy pojetí duchovních základů Evropy*

Martin Cajthaml

V tomto příspěvku se budu zabývat pojetím duchovních základů Evropy jako vzniku, transformace a krize duchovního stylu péče o duši, které ve svých pozdních pracích rozvinul významný český filosof Jan Patočka (1907–1977). Toto pojetí nejprve stručně představím. Poté se pokusím kriticky reflektovat Patočkovy pojetí dějin a dějinnosti lidského bytí, které stojí v pozadí tohoto pojetí.

1. VZNIK, TRANSFORMACE A KRIZE PÉČE O DUŠI

Koncepce evropských duchovních dějin jako místa vzniku, transformace a krize duchovního stylu péče o duši je Patočkovou pozdní myšlenkou – objevuje se až v textech ze sedmdesátých let. Je to zejména eseje *Evropa a doba proevropská*, pak bytové přednášky z r. 1973 *Platón a Evropa*, a dále Patočkovy pozdní *Kacířské eseje o filosofii dějin*.¹

* Habilitační přednáška proslovená na FF UP 9. 3. 2011. Vzhledem k časovému limitu na proslovení přednášky byla přednesena pouze první část níže otištěné plné verze textu. Ježto byl text psán jako přednáška, a nikoli jako odborný článek, má strukturu mluveného slova a neobsahuje obvyklý podrobný citační aparát. Po úvaze jsem se rozhodl ponechat text přednášky až na několik drobných úprav v této podobě a citace pramenů a sekundární literatury uvést až na několik výjimek pouze v případě, že se jedná o přímou citaci. Podrobné rozvedení témat, jež jsou synopticky představena v první části přednášky, jakož i patřičné odkazy na prameny a sekundární literaturu, viz M. CAJTHAML, *Evropa a péče o duši: Patočkovy pojetí duchovních základů Evropy*, Praha: Oikúmené, 2010. Druhá část přednášky přináší stručnou formulaci základní námitky, kterou v Závěru výše uvedené knihy vznáším vůči Patočkovu pojetí duchovních základů Evropy jako dějinám péče o duši. Tato námitka je však v přednášce formulována lépe a jasněji, než jak je tomu v Závěru knihy, který vznikl téměř o rok dříve než přednáška. Studie je výstupem grantového úkolu CMTF_2012_003 „Vybrané otázky filosofické etiky“.

¹ J. PATOČKA, „Evropa a doba proevropská,“ in *Péče o duši*, sv. 2, *Soubor statí a přednášek o postavení člověka ve světě a v dějinách*, Sebrané spisy Jana Patočky 2, ed. I. Chvatík a P. Kouba, Praha: Oikúmené, 1999, s. 80–148; J. PATOČKA, „Platón a Evropa,“ in *Péče o duši*, sv. 2, s. 149–355; J. PATOČKA, „Kacířské eseje o filosofii dějin,“ in *Péče o duši*, sv. 3, *Soubor statí a přednášek o postavení člověka ve světě a v dějinách*, Sebrané spisy Jana Patočky 3, ed. I. Chvatík a P. Kouba, Praha: Oikúmené, 2002, s. 13–131.

1.1 Vznik

Podle Patočky vzniká duchovní styl péče o duši u Platóna. Východiskem Patočkovy interpretace Platónovy péče o duši je pozdně platónské učení o duši jako samopohybu – duše je podle tohoto učení jediným ze jsoucen, jež má pohyb ze sebe sama (*hé psyché auto heauto kinún*). Patočka tuto myšlenku, kterou Platón chápe primárně kosmologicky, pojímá v duchu své fenomenologicko-existencialistické ontologie lidského života jako pohyb lidské existence mezi vzmachem a úpadkem. Vzmach je přitom pojat jako pohyb duše k tomu, co je věčné a čistě inteligibilní, v posledku k dobru jako nejvyššímu měřítku; úpadek je pojat jako prodlévání duše ve smyslové oblasti, která je ze své podstaty nepřesná a neurčitá. Duše má tedy buď možnost vypracovat se péčí o sebe sama ve jsoucno, které je podobné tomu, co je jasné, přesné, stálé a trvalé, nebo se zanedbávat a „rozplynout se“ v neurčité proměnlivosti smyslového světa a tělesných žádostí. Takto pojatá péče o duši se podle Patočky u Platóna artikuluje třemi základními způsoby.

První z nich je onto-kosmologický rozvrh celku skutečnosti. Duše je v jeho rámci pojata jako „střední jsoucno“ (*to metaxy*), tj. jako jsoucno, jež se v hierarchii jsoucen nachází mezi inteligibilním světem idejí a smyslovým jsoucnem. Pohyb duše je v rámci tohoto onto-kosmologického rozvrhu pojat nikoli niterně existencialisticky, nýbrž takřka objektivovaným způsobem jako pohyb určitého typu jsoucna mezi (ve srovnání s ním) vyšší a nižší rovinou skutečnosti.

Péče o duši se zadruhé artikuluje v politickém programu mravní obrody obce, který vyrůstá z Platónovy reflexe na Sókratův život a smrt, na jeho osud v rodné obci. Platón si zde klade především otázku, jak má být uspořádána obec, aby v ní lidé jako Sókratés, tj. lidé, kteří se filosoficky starají o duši, nemuseli umírat. Odpovědí na tuto otázku je, že se musí jednat o obec spravedlnosti a duchovní autority. Obrisy takové obce črtá Platón ve svých politických spisech (*Ústava, Politikos, Zákony*).

Péče o duši se u Platóna zatřetí projevuje jako reflexe na vnitřní život duše, na její vztah k tělu a k posmrtnému životu. Tato reflexe zakládá pojetí nesmrtnosti, které je základně odlišné od tradičního řeckého pojetí ať už u Homéra a jiných básníků, anebo v mysterijních náboženských kultech. Nesmrtnost není již „iluzorním pokračováním obvyčejného života v nějaké jiné fantastické krajině a vytoužené vnějším způsobem. Vstoupila do pevně založeného vztahu k podstatnému pohybu duše,

a tím k dobru a zlu, k odplatě a trestu v podstatném smyslu, získání bytí a k zoufalství ze ztráty bytí; niterné dění nabylo jasně vyhraněnou podobu a dějiny, jasnost o tom, odkud a kam duše jde, jaké jsou její kroky, jaká je její pouť.“²

„Ve všech těchto třech směrech“, dodává Patočka, „je Platónova nauka velkou metafyzikou západního světa.“ A dodává: „Veškerá metafyzika, jak říká jeden současný myslitel, je platonismus. A budoucnost evropského života ukáže hlubokou působivost všech tří motivů, které jsme tady vyslovili a které vlastně tkví v myšlence péče o duši...“³

1.2 Transformace

Tento duchovní základ vzniká více než tisíc let před vznikem Evropy jako kontinentu. Uvažujeme-li totiž Evropu jako celek, tj. jako Evropu *západní i východní*, pak lze za vznik Evropy jako kontinentu považovat vznik karolinské říše na jedné straně a pokračování římské říše v Byzanci a jejího poslání u slovanských národů na straně druhé.

Platónská péče o duši je tedy duchovním základem Evropy ve smyslu duchovního *dědictví*. Toto dědictví se proměňuje v důsledku dvou velkých dějinných katastrof: zániku řecké *polis* a římské *civitas*. Sókratovsko-platónskou podobu péče o duši střídá v helénismu a době císařské její stoická podoba. Ta se později vlivem nastupujícího křesťanství transformuje v křesťanskou péči o duši. Evropské duchovní dědictví se touto dvojí transformací *prohlubuje a univerzalizuje*.

Patočka bohužel nerozebírá stoickou a křesťanskou podobu péče o duši tak zevrubně jako její původní platónskou podobu. Za velkou péčí, která je věnována *formaci* evropského dědictví, tak výrazně zůstává popis a rozbor jednotlivých etap jeho *transformace*. Patočka si podrobněji všímá pouze transformace Platónova politického projektu státu spravedlnosti a duchovní autority v římskou myšlenku impéria, a potažmo v myšlenku svaté říše, která vytvořila základ duchovní jednoty (západní) Evropy. Popis transformace Platónova onto-kosmologického rozvrhu v novoplatónský, a především setkávání řecké metafyziky

² PATOČKA, „Evropa a doba poevropská,“ s. 146.

³ PATOČKA, „Platón a Evropa,“ s. 262.

s křesťanstvím u Patočky téměř zcela chybí.⁴ Podobně je to i s třetím výše uvedeným eticko-náboženským aspektem péče o duši u Platóna.

1.3 Krize

Podle Patočky se specificky evropský duchovní styl, jež vytváří starost o duši, dostává do krize na přelomu renesance a novověku. Od této doby je postupně nahrazován duchovním stylem vedeným starostí o vnější svět a jeho ovládnutí – starostí *mít*, nikoli *být*, „starostí o svět“.

Tento obrat v evropských duchovních dějinách byl způsoben řadou různých činitelů. Zaprvé to podle Patočky byly zámořské objevy, zejména objevení Nového světa, a hon za bohatstvím, jež tyto objevy vyvolaly. Zadruhé to byla reformace, která ve spojení se zámořskými objevy, díky nimž se stala organizačním principem severoamerického kontinentu, získala rozhodující politický význam. Zatřetí to byla proměna ideálu lidského vědění. Nacházíme ji zejména v Baconově novém pojetí vědění, jež se hluboce liší od toho, které bylo určováno starostí o duši. Jak zdůrazňuje Patočka, vědění je u Bacona „moc, jenom účinné vědění je skutečné vědění, co dříve platilo jen pro praxi a produkci, platí pro vědění vůbec; vědění nás má uvést nazpět do ráje, ráje vynálezů a možností přetvářet a mistrovat svět ke své potřebě, přičemž potřeby nejsou nijak vymezeny a omezeny.“⁵

Státy se díky těmto změnám – a v protikladu ke středověkému pojetí, zakládajícímu moc na autoritě – stávají obranným a branným zřízením k zajištění majetku. Hospodářský život je organizován moderně kapitalistickým způsobem. Od této doby – zdůrazňuje Patočka – již pro expandující západní Evropu neexistuje „universální pojítko, universální idea, která by se dovedla vtělit v konkrétní a účinnou spojující instituci a autoritu.“⁶

Bylo řečeno, že u Patočky chybí podrobnější zpracování jednotlivých etap transformace starosti o duši jako podstatného evropského duchov-

⁴ K tomuto bezbřehému a pro duchovní formaci Evropy zcela zásadnímu tématu viz např. E. VON IVÁNKA, *Plato christianus*, Praha: Oikúmené, 2003; C. de VOGEL, „Platonism and Christianity: A Mere Antagonism or a Profound Common Ground?“ *Vigiliae Christianae* 39 (1985): 1–62.

⁵ J. PATOČKA, „Evropa a evropské dědictví do konce 19. století,“ in *Péče o duši III*, s. 89.

⁶ Tamtéž.

ního dědictví a vlastního duchovního základu Evropy. Jinak je tomu s pojetím krize Evropy. Patočka je již od svých raných prací *filosofem krize*.⁷ V textech ze čtyřicátých let u něj nacházíme podrobné rozborů dvou klíčových epoch krizového období evropských dějin: renesance a osvícenství.⁸ V textech ze sedmdesátých let Patočka uvažuje nad možnostmi a hrozbami techniky, přičemž se opírá jak o Husserlovu kritiku novověké vědy, tak o Heideggerovu filosofii techniky.⁹ Velké války dvacátého století pojímá jako nejradikálnější důsledek evropské duchovní krize, jako vnější sebezničení Evropy, které je důsledkem vnitřní devastace, zapomenutí na starost o duši. Patočka však tváří v tvář této dějinné katastrofě a jejím důsledkům nerezignuje a vyzývá své současníky k „opakování péče o duši“. S určitým zjednodušením lze říci, že toto opakování spočívá v hledání rovnováhy mezi technickou, na prostředky lidského života zaměřenou a jimi omezenou racionalitou na jedné straně, a „racionalitou cílů“, tj. reflexí na smysl lidského života (tradičně řečeno: na dobro jako nejvyšší cíl lidského života), na straně druhé. Základní myšlenka Patočkova pojetí duchovních základů Evropy je v metaforické zkratce vyjádřena v pasáži eseje *Evropa a doba proevropská*: „Evropa ukázala dvě cesty k otevření země: vnější cestu dobytí a ovládnutí světa, která přivedla zánik Evropy jako historického jednotného útvaru; vnitřní cestu otevření země jakožto odemčení světa, proměny přirozeného světa vůbec, a tuto cestu je zřejmě třeba po všech vnějších katastrofách, vnitřních zmatcích a pochybeních opět nalézt a dojít po ní na konec.“¹⁰

2. KRITICKÁ REFLEXE PATOČKOVA POJETÍ DĚJIN A DĚJINNOSTI LIDSKÉHO BYTÍ

Nyní k Patočkovu pojetí dějin a dějinnosti lidského bytí, které stojí v pozadí právě vyložené koncepce duchovních základů Evropy. Jak řečeno, Patočka vidí duchovní styl péče o duši vznikat u *Platóna*. Nicméně vlastním objevitelem péče o duši je pro něj *Sókratés*. Není proto náhoda, že první soustavnější výklad myšlenky péče o duši nacházíme v Patočkových poválečných přednáškách o *Sókratovi*, a nikoli těch o *Platónovi*,

⁷ M. CAJTHAML, *Evropa a péče o duši*, s. 106–109.

⁸ Tamtéž, s. 92–101.

⁹ Tamtéž, s. 132–143.

¹⁰ PATOČKA, „Evropa a doba proevropská,“ s. 84.

kteřé Patočka proslovil v následujících semestrech.¹¹ V přednáškách věnovaných Platónovi je problematika péče o duši spíše implicitní a žádný rozbor specificky platónské podoby péče o duši tam nenacházíme.

Patočka svůj výklad péče o duši u Sókrata v přednáškách z r. 1947 staví na následující myšlence: vytrvalé tázání po pravém dobru pro člověka, tj. po „lidském dobrém“ (*anthrópinon agathon*), u Sókrata sice *nikdy nenalézá definitivní odpověď*; samo hledání stále unikajícího definitivního výměru dobra je nicméně schopno *pozitivním způsobem formovat lidský život*, ba dát mu teprve *jemu vlastní dokonalost*. Hledání pravého dobra je – říká Patočka – životem „v blízkosti dobra“, přičemž život v blízkosti dobra je život *dokonalý*.¹² Dokonalost životní formy, již představuje sókratovská péče o duši, nespočívá tedy v dosahování a nalézání cíle, tedy pravého dobra, nýbrž v *samém hledání* tohoto cíle.

Tato interpretace sókratovské péče o duši je klíčová pro pochopení Patočkova vlastního filosofického projektu, jenž je ve své nejhlubší rovině pokusem o filosofickou artikulaci pravého lidského bytí jako „transcendence bez transcendentna“. Patočka vždy znovu a znovu zdůrazňuje nutnost životního obratu od původně nepravé, nedostatečné existence k pravému lidskému bytí, které se realizuje v umění i náboženství, především však ve filosofii. Člověk je z nejvnitřnější povahy své bytosti povolán k transcendenci všeho „pouze daného“, a v tomto smyslu ke svobodě. Cílem překročení „pouze daného“ však není nadsmyslová rovina věčného bytí a nejvyššího dobra, tj. onen „druhý a pravý svět“, jehož rozumové zkoumání otevřela západnímu myšlení Platónova metafyzika. Překročení jsoucna je u Patočky pojato jako absolutně smysluplné samo o sobě, cílem pravého lidského bytí není dospět k definitivnímu metafyzickému cíli a spočinout v něm, nýbrž vytrvat v otázce, v problematičnosti, a tedy v podstatě životní forma, již Patočka formuloval v právě uvedené interpretaci sókratovské podoby péče o duši.

Tato životní forma je zároveň jedinou skutečně *dějinnou* formou lidské existence. Člověk je pro Patočku opravdu dějinný, žije-li v otázce, v problematičnosti. Proto je pro něj Sókratés „objevitelem dějinnosti lidského bytí“. ¹³ Na tomto pojetí dějinnosti je v pozdních *Kacířských esejích*

¹¹ J. Patočka, *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*, Praha: SPN, 1991; J. Patočka, *Platón: Přednášky z antické filosofie*, Praha: SPN, 1992.

¹² *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*, s. 116.

¹³ J. Patočka, „Věčnost a dějinnost,“ in *Péče o duši*, sv. 1, *Soubor statí a přednášek o postavení člověka ve světě a v dějinách*, Sebrané spisy Jana Patočky 1, ed. I. Chvatík a P. Kouba,

založen Patočkův pojem dějin. Dějiny jsou životní formou dějinného člověka, tj. člověka žijícího v otázce, v problematičnosti. Proto podle Patočky dějiny začínají až v Řecku současným vznikem politiky a filosofie. Co tomuto období předchází, nepatří ještě do vlastních dějin, je to pouhá pre-historie. Toto pojetí dějinnosti lidského bytí a z něj odvozené pojetí dějin ovšem vzhledem k Patočkovu pojetí evropských duchovních dějin jako formace, transformace a krize duchovního stylu péče o duši vyvolává základní otázku: Jsou takto pojaté evropské duchovní dějiny skutečně dějinné? Za jejich zakladatele je přece programově označen Platón, tj. zakladatel metafyziky. Není Platónem vytvořený duchovní styl založen metafyzicky? A pokud ano, neznamená to, že je v Patočkově smyslu vlastně nedějinný? Problém, který v této otázce zaznívá, je – jak se domníváme – dán tím, že Patočka konstruuje své pojetí evropských duchovních dějin na následujících třech základních principech či předpokladech, mezi nimiž je velké napětí, ne-li dokonce rozpor. Jsou to tyto principy (předpoklady):

- (1) pravá dějinnost vylučuje metafyzicky založenou životní formu;
- (2) Platón, zakladatel metafyziky, je duchovním otcem Evropy;
- (3) evropské dějiny jsou jedinými skutečnými dějinami (jediným místem realizace dějinnosti).

Lze napětí mezi těmito principy odstranit? Zjevně jen za cenu zásadní modifikace, popř. popření některých z nich. Zkusme uvažovat o nabízejících se alternativách.

První alternativa: podstatně modifikovat (1). To znamená přeformulovat pojetí dějinnosti lidského bytí tak, aby nevylučovalo jakoukoli podobu „metafyzické zajištěnosti“. Platón by pak za určitých podmínek mohl zůstat duchovním zakladatelem Evropy a evropské dějiny by mohly zůstat dějinami, dokonce dějinami ve význačném smyslu. Předpokladem tohoto řešení je ovšem reformulace pojetí pravého bytí jako „transcendence bez transcendentna“, a tedy zásah do samého základu Patočkova pojetí pravého lidského bytí, jež je základním tématem jeho filosofování.¹⁴

Druhá alternativa: popřít (2). Tato alternativa by znamenala, že upřeme Platónovi roli zakladatele, a potažmo to, že evropský člověk žil z metafyzicky založeného životního základu. Výsledkem by byla koncepce duchovních dějin Evropy, která by důsledně popírala existenci metafyzického základu v životním rozvrhu evropského člověka a spatřovala by

Praha: Oikúmené, 1996, s. 147.

¹⁴ Viz M. CAJTHAML, *Evropa a péče o duši*, s. 13–50.

v této skutečnosti vlastní příčinu dějinnosti jeho bytí. Slabina této alternativy spočívá v tom, že ignoruje základní faktum evropských duchovních dějin, totiž to, že evropský člověk od svých počátků v karolinské říši až minimálně do konce období, které je podle Patočky charakterizováno duchovním stylem péče o duši, koncipoval svůj život na metafyzickém základu. Domníváme se, že jednou z předností Patočkovy koncepce je právě to, že toto základní faktum evropských duchovních dějin neignoruje a Platóna pojímá jako duchovního zakladatele Evropy.

Třetí alternativa: popřít (3). To znamená popřít, že evropské dějiny jsou dějinami v silném slova smyslu, či dokonce, že jsou vůbec dějinami. Výsledkem by byla poněkud bizarní koncepce, podle níž by životní forma evropského člověka byla sice metafyzicky založena, nebyla by to ale *eo ipso* životní forma dějinná, a evropské dějiny by tudíž vlastně nebyly dějinami. Bizarnost koncepce naznačuje především její nejzazší důsledek, a to popření existence dějin vůbec. Pokud bychom totiž popřeli dějinnost evropských duchovních dějin, které mají díky rozhodujícímu vlivu řecké filosofie k dějinné životní formě života v otázce přece jen blíže než duchovní dějiny ostatních známých kulturních okruhů, museli bychom zřejmě popřít reálnou existenci dějinnosti a dějin vůbec.

Čtvrtá alternativa (Patočkova cesta): Pokusit se zakladatele metafyziky, Platóna, vyložit tak, aby se mohl stát představitelem pojetí dějinnosti jako života v otázce, v problematičnosti, a zároveň reklamovat v evropských dějinách určitý deficit dějinnosti.

Patočka tuto strategii sleduje již v 50. letech ve svém *Negativním platonismu*, když ideu vykládá nepředmětně jako „ryzí apel transcendentce“.¹⁵ Tento výklad se ale ani jemu z určitého odstupu nezdál přesvědčivý. V sedmdesátých letech se o totéž pokouší subtilní a z větší části implicitní resókratizací Platóna. To znamená, že se pokouší vyložit platónskou podobu péče o duši jako variantu sókratovské (v tomto duchu reinterpretuje výše uvedenou platónskou nauku o duši jako samopohybu). Vzhledem k tomu, že tato reinterpretace je problematická,¹⁶ se jako nejprijatelnější jeví první uvedená alternativa. Jak výše uvedeno, jejím důsledkem je ovšem radikální reinterpretace Patočkova pojetí dějinnosti lidského bytí jako života v otázce, a tedy i jeho pojetí pravého lidského bytí jako „transcedence bez transcendentna“, s nímž pojetí dějinnosti strukturálně souvisí.

¹⁵ Tamtéž, s. 36n.

¹⁶ Tamtéž, s. 60–87.

ZÁVĚR

Dějiny Evropy v duchovním smyslu tedy vznikají u Platóna formací duchovního stylu péče o duši. Z tohoto duchovního stylu vyrůstá jak Platónův metafyzický rozvrh celku skutečnosti, tak jeho politický ideál státu spravedlnosti a duchovní autority, tak konečně i nové pojetí vnitřního a posmrtného osudu duše. Tento duchovní základ se v důsledku dvou dějinných katastrof postupně prohlubuje i univerzalizuje. V podobě křesťanské péče o duši se pak stává vlastním duchovním základem Evropy. Postupný rozpad tohoto duchovního základu v průběhu novověku je nejhlubší příčinou evropské duchovní, mravní a posléze i mocenské a politické krize.

Toto v mnohém ohledu hluboké a inspirující pojetí evropských duchovních dějin je – jak výše uvedeno – postaveno na třech základních předpokladech, mezi nimiž je vzájemné napětí, ne-li rozpor. Zdá se, že chceme-li toto napětí či rozpor odstranit, nezbyvá než základním způsobem reformulovat pojetí pravého lidského bytí, na němž toto pojetí evropských duchovních dějin spočívá. Spíše než na konceptu „transcendence bez transcendentna“ je třeba je založit na pojetí pravého lidského bytí jako „transcendence k transcendentnu“, což je ovšem pojetí ležící mimo Patočkův filosofický projekt. Nakonec se tedy asi nevyhneme „kacířskému“ závěru, že pojetí evropských duchovních dějin založené na platónské péči o duši je třeba zakotvit v pojetí pravého lidského bytí, jehož pozitivnost se neměří pouze měrou a způsobem *překračování* „pouze daného“, nýbrž přinejmenším ve stejné míře i epistemologickým a existenciálním zakotvením v transcendentnu, které se rovněž „dává,“ byť jinak než to, co je „prostě a pouze dané.“

Patočka's Concept of the Spiritual Roots of Europe

Key words: Patočka Jan; Care for the soul; Spiritual roots of Europe; Plato; Metaphysics; Movement of the soul; Crisis; Transformation; Transcendence

Abstract: A synthesis of Jan Patočka's account of the spiritual roots of Europe in the first part of the paper provides background for a critical reflection on a number of the basic philosophical presuppositions of this account which are presented in the second part. These presuppositions are Patočka's concept of history and of the historicity of human existence. Critical reflection reveals that the account of humanity and history implied in these two

concepts can only be reconciled with the concept of the spiritual roots of Europe with difficulty based on the platonic (and Christian) form of the care of the soul.

doc. Martin Cajthaml, Ph.D.
Katedra filozofie a patrologie
CMTF UP
Univerzitní 22
771 11 Olomouc